

KEYSÂNİYYE TARİHİNDE NUSAYBİN ‘HAŞEBİYYE DEVLETİ’ DÖNEMİNİN AYDINLATILMASI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Dr. Yusuf BENLİ (*)

Özet

Mesûdî'nin Mürûcu'z-Zeheb ve Zehebi'nin Tarihu'l-İslam gibi bazı kaynaklarda bize nakledildiği kadarıyla, Muhtar es-Sakafî'nin ölümünden sonra taraftarlarından yaklaşık 2000 atlı tarafından Nusaybin'de kurulan Haşebiyye Devleti, imam olarak Muhammed İbnü'l-Hanefiyye'yi kabul etmekte aynı zamanda İbn Hanefiyye'nin oğlu Hasan'ı da liderleri olarak benimsediler. Bu topluluk, önce liderleri Hasan'ın esir olarak alındığı Zübeyrilerle savaştılar, sonunda 71/690 Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından dağıtıldılar. Haşebiyye olarak isimlendirilen bu topluluğun Nusaybin'deki varlığı esnasında liderleri olan Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin, muhtemelen Kitâb el-İrcâ risâlesi de bu topluluk ile ilgili birinci derecede bir bilgi kaynağı hüviyetine hâiz bir muhtevâyâ sahip olmalıdır. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye onları bu risâlede Sebeiyye olarak nitelendirmektedir. 67/686'da Muhtar'ın ölümü ile 71/690'da Nusaybin'deki devletlerinin düşüşü arasındaki Muhtariyye veya Haşebiyye, Keysâniyye'nin Nusaybin aşaması olarak isimlendirilmektedir. Bu makale, Keysaniyye'nin bu dönemini ele almakta ve Keysaniyye tarihindeki fikrî ve siyâsî etkilerini aydınlatmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, Nusaybin, Keysaniyye, Haşebiyye, Muhtariyye, Sebeiyye.

Knowledge - Interpretation Relationship in the Approach of Kur'an

Abstract

Haşabiyya state, as far as the available sources (transmitted by Mas'udi, Muruj al -dahab and al-Dahabi, Tarik al-İslam) tell us, was founded in Nişibin by some adherents of al-Mukhtar after his death, at one time counting about 2000 horsemen. Its declared Imam was Muhammed İbn al-Hanefiyya, and his son Hasan was its leader at one time. It was fought by the Zubayrids at first and was finally defeated by 'Abdalmalik b. Marwan in 71/690. Hasan b. Muhammed b. Hanefiyya was their own contemporary, living in Nişibin during the state of the Haşabiyya, and being a source of information as an eye-witness at the Kitâb al-İrja' of al-Hasan b. Muhammed b. Hanefiyya. At the Kitâb al-İrja', Hasan b. Muhammed b. Hanefiyya labeled them Saba'iyya. Mukhtariyya or Haşabiyya between the death of al-Mukhtar in 67/686 and the fall of their state in Nişibin in 71/690 would have been called stage of Nişibin of Kaysaniyya. This study focuses to Nişibin period of Kaysaniyya. Furthermore, the paper aims to show the ideal and political effects on the Kaysaniyya history.

Key Words: Hasan b. Muhammed b. Hanefiyya, Nişibin, Kaysaniyya, Haşabiyya, Mukhtariyya, Saba'iyya,

*) Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı.
(e-posta: ybenli@inonu.edu.tr)

Giriş

İslam tarihinde ilk dönem siyâsî mücâdelelerde özellikle Hz. Ali taraftarları olarak Kûfeliler, Hz. Ali'den sonra da onun çocukları ve Kerbelâ hadisesi sonrası bu olayın intikamını alma söylemi ile Kûfe'de ortaya çıkan Muhtar es-Sakafî hareketine de destek verdiler. Hz. Ali taraftarı bu zümreler için hicrî I. asırda "*ehl'el-Irak*", "*ehl'el-Beyt*", "*Şiâ'âl'i-Muhammed*", "*et-Turâbiyye*", "*Alevî*", "*Sebeiyye*", "*et-Turâbiyyetu's-Sebeiyye*". gibi nitelermeler kullanılmıştı. Muhtar'ın hareketine de itham amaçlı "*Sebeiyye*" terimi kullanılmakla birlikte, bu hareketin "*Hâşebiyye*", "*İshakiyye*", "*Muhtariyye*" ve "*Keysâniyye*" olarak adlandırıldığı da nakledilmektedir. Genellikle muhaliflerinin yaptığı bu isimlendirme farklılığı, hareketin değişik aşamalarına da işaret etmektedir.

Keysaniyye içinde gelişen bir hareket olarak da görülen Muhtariyye ile Keysaniyye nitelmesini, başlangıçta ayırt etmek güçtür. Bazı mezhep tarihçilerinin, Muhtar'ın taraftarlarından Muhtariyye diye bahsetmelerine rağmen, daha yaygın bir şekilde Muhtar'ı tasdik edip ona tabî olanlara Keysaniyye de denilmektedir. Emevî hilâfetine son zamanlarında Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetini iddia eden belli görüşlere sahip kişiler için yaygın olarak Keysâniyye terimi kullanılmakla birlikte, bazı kaynaklarda Muhtar'ın Keysaniyye fırkasını biçimlendirmesi ve Muhtar'ın Keysaniyyenin reisi olarak belirtilmesinden, Muhtariyye ile Keysaniyye de aynı kabul edilmektedir. Muhtar'ın Keysaniyye'yi desteklemede oynadığı büyük rol sebebiyle bazı mezhep tarihçileri bu fırkayı onun adıyla isimlendirmekte, bir kısım tarihçilerde, "*Muhtariyye*"yi "*Keysaniyye*"nin bir kolu saymaktadırlar.

Konu ile ilgili bazı araştırmalarda, Muhtar'ın hareketi zamanında "*Muhtariyye*" ve "*Keysaniyye*" tabirlerinin yaygın olarak kullanıldığı söylenemeyeceği gibi, Mezhepler tarihi kaynaklarında da "*Muhtariyye*" ve "*Keysaniyye*" olarak yer alan fırkaların görüşlerinin muhtemelen Muhtar'ın öldürüldüğü 67/686 tarihinden sonra kitlelere malolduğu söylenebilir.

Bu makalede, Keysâniyye ile ilgili yapılan araştırmalarda, Kûfe kaynaklı bu hareketin faaliyet ve etkileri ile "Nusaybin merhalesi" olarak ifade edilen sürecini, siyâsî ve fikrî yönleri ile ele alacağız. Muhtar es-Sakafî'nin 67/686 yılında öldürülmesinden sonra taraftarları olan "Hâşebî"lerin 67-71/ 686-690 yılları arasında bugün Mardin iline bağlı bir ilçe olan Nusaybin'de kurmuş olduğu bir devlet veya yarı-devlet yahut bir yönetim olarak ifade edilen sürecine ve bu hareketin Keysâniyye tarihinde ve İslam düşünce hayatındaki etkilerine temas edeceğiz. Ne yazık ki, Nusaybin'de ortaya çıkan bu yönetim hakkında bir-iki kaynaktan satır aralarında geçen bilgi, oldukça sınırlıdır. Muhtemelen bu topluluğun siyâsî varlığının kısa süreli oluşundan kaynaklanan bu sınırlı bilgi ve kısa süreli siyâsî varlığına karşın, bu siyâsî oluşumun İslam toplumunda ve İslam düşünce tarihinde bazı tartışma ve ihtilaf konuları ile ilgili muharrik etkilere sebep olmasını ortaya koymaya çalışacağız. Nusaybin'deki bu yönetimin "bir devlet veya yarı-devlet" olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği de, bu kısa süreli siyâsî varlığının belirsiz noktalarının ve bilgi boşluklarının aydınlatılması, kapsamlı bir bilgiye erişilmesi ile mümkün ola-

caktır. İslam tarihinin özellikle ilk dönem karanlıkta kalan bazı konularının ilmî araştırma yöntemleri ile daha belirgin hâle getirilmesinin; konu ile alakalı tarihî doğru bilginin tespit edilmesine ve sağlıklı değerlendirmelerin yapılmasına katkılar sağlaması yanında, konu ile ilişkili diğer hususlara da ışık tutacağını düşünmekteyiz.

Kêysânî Hareketin Nusaybin Aşamasına İşaret Edilmesi

Nusaybin, tarihî dönemlerinde İranlıların "Arvâstan", Ermenilerin "Bes Arabâyâ"¹ gibi isimlerle andıkları, tarihi milattan öncesi yıllara dayanan bir yerleşim yeri idi. İslam kaynaklarında "Nasîbîn" veya "Nisibis" olarak adlandırılan Nusaybin, Arapların el-Cezîre² ismi verdikleri bölgenin Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde Müslümanlar tarafından fethi³ ile İslam tarihinin ve coğrafyasının bir parçası olmuştur. Tabiatıyla, İslam tarihinde hicrî birinci asırdan itibaren ortaya çıkan siyasî ve fikrî gelişmelerden de etkilenmiştir. Bu gelişmeler ve hilâfet konusundaki iç çekişmelerde zaman zaman yer almıştır. Tarihî süreçte Emevîlerin, Hz. Ali taraftarlarının⁴, Haricîlerin ve Zübeyrîlerin Cezîre bölgesindeki faaliyet ve hâkimiyetleri çerçevesinde⁵ Nusaybin ve çevresi de, bu siyasî züm-

1) Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, 509.

2) Ada manasına gelen Cezîre, Anadolu topraklarından çıkan Dicle ve Fırat güzergahında, Şam yönünde uzanan Irak sevâdı denilen bölgenin kuzeyindeki havzaya verilen isimdir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, çev. Hasan Ege, İstanbul trz., 404; Arapların ana yurtları ve toprakları olan Arap yarımadası (Cezîretü'l-Arap) kavramının, en geniş anlamda, bir yandan Basra Körfezi ile Habeş Denizi, öte yandan Fırat ve Dicle ırmaklarının ihata ettiği bu geniş bölgeyi ifade ettiği kaydedilir. El-Cezîre isimlenmesinin denizlerin ve nehirlerin onu çevrelemesi ve etrafını kuşatması sebebiyle olduğu rivâyet edilmektedir. Arap yarımadasının bölgeleri ve sınırları hakkında, İslam'ın ilk dönem râvîlerinin Câhiliyyeye ait bilgi veren rivâyetlerine yer veren müellifler ve İslam coğrafyacıları, sınırları birbirinden farklı bir Arap Yarımada çerçevesi içerisinde bölge isimlendirmeleri yapmışlardır. Bkz. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Câhiliye Arapları*, çev. Levent Öztürk, İstanbul 1998, 23-36.

3) Bkz. Belazurî (279/892), *Fütuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, 251.

4) Nusaybin ve çevresi, İslam tarihinde Ümeyye oğulları ve Hz. Ali taraftarları arasında ortaya çıkan ilk siyasî hâdiselerin başlangıçta pek fazla etkisine maruz kalmamıştı. Hz. Ali döneminde, Nusaybin emirliğine tayin edilen Mâlik el-Eşter en-Nahî, Hz. Ali ile Sıffin olayı sırasında beraberliğinden sonrasında da Hz. Ali tarafından eski görevi olan Nusaybin emirliğine tekrar tayin edilmişti. Daha sonra Hz. Ali'nin onu Mısır'a gönderdiği ve bu sırada zehirlenerek öldüğü ifade edilmektedir. Bir rivâyete göre, Hz. Osman'ın öldürülmesine (35/656) kadar Cezîre'de emirlik görevde kalan Dahhâk b. Kays el-Fihri'nin, Muaviye'nin yardımı ile Mâlik el-Eşter'e karşı geldiği ve onu Musul'a püskürttüğü de ifade edilmektedir. Muaviye devrinde, Kınnesrin, Antakya, Traplus ve el-Cezîre Şam'a (genel anlamıyla Suriye) bağlı birer emirlikti. el-Cezîre, her konuda Halife için bir destek ve dayanaktı. Bkz. Mahmud Şakir, *İslam Tarihi*, çev. Ferid Aydın, İstanbul 1993, III, 46, 147, 148. Bu dönemde Suriye ve el-Cezîre'ye vali tayin edilen Numan b. Beşir'in Muaviye'nin ölümüne (60/680) kadar görevine devam ettiği kaydedilmektedir. Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, 509.

5) Zübeyrîler, Emevîlere biat etmeyerek Mekke merkezli bir yönetim kuran Abdullah b. Zübeyr ve ailesini ifade etmektedir. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin ve yakınlarının fecî bir akıbetle Kerbelâ'da şehid edilmesinden sonra Yezîd'e karşı muhalefetin lideri haline gelmiş, Yezîd'in ölümünden sonra 64/683 yılında, "Emirü'l-Mü'minin" unvanıyla halifelliğini ilan etmişti. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr", *DİA*, I (1988), 145; Zübeyrîler, hilafet sınırlarını El-Cezîre bölgesine kadar genişleterek hakimiyet altına aldılar. El-Cezîre, Suriyelilerle Iraklılar arasındaki mücadelelere sahne olmaya devam etti. Emevîleri destekleyen Suriyelilere o dönem "Ehl-iuş-Şam" da denilmekteydi. Bkz. Mes'udî, *Mürucu'z-Zeheb*, Kahire 1964, III, 100-104.

relerin her birinin kısa veya uzun süreli hâkimiyet ve siyâsî faaliyetlerine sahne olmuştur.

Bazı İslam tarihî kaynaklarında⁶ Muhtar es-Sakaffî'nin 67/686'da öldürülmesinden sonra, Nusaybin'e giden Muhtar'ın taraftarlarından sayıları yaklaşık 2000 atlıya ulaşan bir topluluğun orada "Haşebiyye" ismi verilen müstakil bir oluşum ve bir yönetim kurduklarından bahsedilmektedir. 71/690'da Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından varlığı ortadan kaldırılan Nusaybin'deki bu oluşumun, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'yi⁷ İmam olarak tanıdığı belirtilmektedir. Bu topluluğa, Nusaybin'e gelen Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin⁸ Zübeyrîler tarafından esir edilene kadar liderlik yaptığı nakledilmektedir.

Bazı kaynaklar, Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin daha sonra ırcâ görüşünü benimseydiği ve bu görüşünü ona isnâd edilen bir risâlede ifade ettiğini belirtmektedirler. "Kitâbu'l-İrcâ" isimli iki sahifelik bu risâlesinde, Nusaybin'deki bu topluluğun inanç ve fikirlerini de naklettiği kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple risâle, bunların ahvali hakkında bilgi edinmek için bize ulaşan önemli bir ilk kaynak olarak görülmektedir. Bu risâle ve etkileri ile ilgili son yıllarda yapılan bazı araştırmalar⁹ yanında, Keysâniyye ile ilgili

6) Bkz. Mesudî, III, 112; Bkz. Zehebî, *Târîh el-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1990, VI, 334;

7) Hz. Ali'nin Havle isimli hanımından doğan oğlu İbn Hanefiyye, Ebu'l-Kâsım olarak da künyelenen âlim, fâzıl ve cesur biriydi. Bkz. Mesudî, III, 123; Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, (230/844), *Tabakâtu'l-Kübra*, Beyrut trz., V, 91-116; İmam Muhammed b. Hanefiyye'nin, babası Ali b. Ebi Talib'den sonra meşrû imam olduğunu ileri süren Keysâniyye Hareketi, Hz. Ali'nin, Cemal savaşında, sancağı ona vermesini İbn Hanefiyye'nin imâmetine delil getirir. Bkz. Nâşî el-Ekber (293/905), *Mesâilü'l-İmâme ve Müktefât mine'l-Kitâbi'l-Evsâr fi'l-Makâlât (Usûlu'n-Nihal)*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, 24; Bağdâdî (429/1037), el-Fark Beyne'l-Fırak, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1993, 39; Mutahhir b. Tahir Belhî el-Makdisî (355/966), *Kitâbu'l-Bed ve'l-Tarih*, nşr. Clement Huart, Paris 1919, V, 131; Keysâniyye'den bazıları da Ali'den sonra İmâmetin Hasan'a, Hasan'dan sonra kardeşi Hüseyin'in vasiyeti üzerine Muhammed b. el-Hanefiyye'ye geçtiğini iddia etmektedirler. Bağdâdî, 39.

8) Künyesi Ebu Muhammed olan Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, İbn Hanefiyye'nin büyük oğlu, âlim ve fakih bir şahsiyetti. Eyyüb es-Sahtiyani ve bir başkası onun "Mürcie konusunda ilk konuşan ve risale yazan kişi" olduğunu belirtirler. Eyyüb es-Sahtiyani, onun daha sonra pişman olduğunu da ilâve eder. Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talha ile Hz. Zübeyr hakkında tevelli ve teberrî görüşünün dışında ve çekimsiz kaldığı, bu ırcâ görüşünden dolayı babasının onu dövdüğü ve kınadığı kaydedilir. Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin 95/713 yılında veya 99/717 Ömer b. Abdulaziz'in hilafeti zamanında vefat ettiği, nesebinin devam etmediği rivâyet edilir. Bkz. İbn Sa'd, V, 328; İbn Kesir (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1988, IX, 160; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, thk. Mustafa AbdulKâdir Atâ, Beyrut 1994, II, 290-291; İrcâ konusunda babasına ve kardeşine muhalefet etmiştir. Ahmet b. Yahya İbn'el-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mutezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut trz., 17, 25; Mürcie konusunda araştırmaları olan Sönmez Kutlu, Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin, ırcâ fikrini ilk ortaya atan değil, onu temellendirmek için eser yazan ilk kişi olarak görüşünü belirtir. Bkz. Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", *AÜİFD*, XXXVII(1997), Ankara, 320.

9) Geniş bilgi için bkz. Josef van Ess, "İslam Kelamu'nun Başlangıcı", çev. Şaban Ali Düzgün, *AÜİFD*, C. XLI (2000), 406-414; J. Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1991; Bkz. Kutlu, "İlk Mürciî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", 324-328; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, 3-4, 69-83; *Kitabu'l-İrcâ*'nın Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'ye nisbeti Zehebî ve İbn Hacer gibi İslam tarihçileriyle Madelung

ilk kaynaklarda satır aralarında yer alan bilgilere dayalı Keysânî hareketler ile ilgili yapılan bazı çalışmaların da, Nusaybin'deki bu oluşum ve toplulukla ilgili daha aydınlatıcı sonuçlar ortaya koymaya başladığı söylenebilir¹⁰.

"Kitâbu'l-İrcâ"nın, yazılış tarihi İbn Zübeyr'in isyanından sonra 73/692¹¹ veya bir başka araştırmaya göre 75/694 yılları gibi erken bir döneme tarihlendirilir¹² ve bir çok kaynakta da belirtildiği gibi Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye ait olduğu kabul edilir¹³. Hasan'ın, babası Muhammed b. Hanefiyye'nin 73/692 yılında Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinin ardından Abdülmelik b. Mervan'a biat etmeye karar verince, babasının attığı bu adımdan en iyi sonuçları çıkarabilmek amacıyla Kitabu'l-İrcâ adıyla tanınan risalesini, Mekkeli azatlı bir köle olan Abdulyahid b. Eymen'e vererek onu insanlara okuyup duyurmakla görevlendirdiği şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır¹⁴. İbn Ömer el-Adenî (243/857) tarafından nakledilmek suretiyle değişik kaynaklarda yer alan ve günümüze kadar ulaşan bu risâle, Türkçeye de çevrilmiştir¹⁵.

İslam dünyasındaki etkileri büyük olan "Kitabu'l-İrcâ"¹⁶ risâlesinde ele alınan hususlardan bir kısmı, "ircâ" görüşünü temellendiren mahiyettedir. Konumuzla doğrudan alakalı olmadığı için burada zikretmeyeceğiz. Risâlede üzerinde duracağımız husus;

("Das Kitab el-İrcâ des Hasan b. Muhammed b. al-Hanafiyye", Arabica XXIII (1974), 20-52) ve J. Van Ess gibi batılı araştırmacılarca genellikle kabul edilmekle birlikte, Michael Cook, *Early Muslim Doğma* isimli eserinde *Kitabu'l-İrcâ*'nın Küfe'li Mürcî'lerin Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'ye nisbet ettikleri uydurma bir risâle olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. E. Ruhi Fiğlalı, "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, XVI(1997), 331. Ayrıca bkz. Michael Cook, "İslâm'da Aktivizm ve Quietizm: İlk Mürcienin Durumu", çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD*, XXXVII (1997), 313-314.

10) Bkz. Vedad el-Kâdî, *el-Keysaniyyetü fi't-Tarihi ve'l-Edeb*, Beyrut 1974, 140-147; V. Kâdî, "The Development of The Term Ghulat in Müslim literature with special Reference to The Kaysaniyye", Akten des VII. Kongresses für Arabistik İslamwissenschaft (Göttingen, 15. bis. 22. August 1974) nşr. Albert Dietrich, Göttingen 1976, 302.

11) Kâdî, *Keysaniyye*, 14-15.

12) "Kitâbu'l-İrcâ"nın tarihlendirilmesi ile ilgili bkz. Bkz. Kutlu, "*İlk Mürcî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ*", 322-324.

13) Hasan b. Muhammed, Medine'de dinî ve siyasi nüfuzla sahip, aynı zamanda Emevilere muhalefet bayrağı açan Haşimî ailesinin bir mensûbî olarak böyle bir eseri kaleme almıştır. Bu durum eserin önemini artırmış ve onda yer alan fikirlerin, farklı çevrelerde tartışılmasına sebep olmuştur. Çünkü Muhammed b. el-Hanefiyye, Emevi ve Haşimî soyları arasında süren iktidar kavgalarında, Hüseyin'in ölümünden sonra fikirlerine başvurulmuş ve daha sonraları adına biat alınan önemli bir kişiydi. Gerek Emeviler, gerekse Zübeyriler onların siyasi hareketlerini takip ediyordu. Muhammed b. El-Hanefiyye'nin oğlu Hasan bu eseriyle "Ehl-i Beyt'i" imam edinen ve onlar adına faaliyet gösteren kimselere bir cevap vermek istemiştir. Onun bilgi birikimi, küçük kardeşi Ebû Haşim'le karşılaştığında, bunu yazabilecek bir düzeydeydi. Çünkü O, Sebeiyye'ye meyilli kardeşine tercih edilen bu sülâlenin en zekîsi, en güvenilir ve yaşadığı dönemin ihtilaflarını en iyi bilen birisi olarak kabul edilmekteydi. Zühri gibi meşhur bir âlim bile, onun yanında ikinci sırada gelmekteydi. Geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Mürcie ve Horasan Mâverâünnehir'de Yayılışı*, 75-77; Kutlu, "*İlk Mürcî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ*", 319-324.

14) Bkz. Zehebî, VI, 334; Fiğlalı, "*Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye*", 331.

15) Bkz. Kutlu, "*İlk Mürcî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ*", 324-328.

16) Bkz. Ali Sami en-Neşşar, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İstanbul, 1999, I, 324.

"Sebeyye" olarak nitelenen bir gruba yönelik¹⁷ tespit ve reddiye ile ilgilidir. Hasan b. Muhammed, Muhtar'ın ve ilk Şii- Gulât'ın görüşlerine bağlılıklarını sürdürdükleri için "Sebeyye" olarak nitelediği bu topluluğun saflarını terk etmiş ve onların fikirlerini de bu risâlede reddetmiştir. Muhtar zamanında, taraftarları arasında muhtemelen Kûfe'de yaşayan eski Sebeyye'nin bâkiyeleri olan¹⁸ bazı Sebeî unsurlar sebebiyle, Muhtar'ın bütün taraftarları için kullanılan "Sebeyye" terimi, itham amaçlı bir nitelemedir¹⁹. Risâle, birinci asırda Kûfe ve Muhtar'dan sonra Nusaybin'de de varlığı bilinen Muhtar'ın taraftarları ve Sebeîlerin fikirleri için güvenilir bir rivayet, dönemin yakın şahidi ve ilk elden bir kaynak olması bakımından önemlidir. Risâle, Mürcie konusunda olduğu kadar, ilk Sebeî fikirler ve risâlede "Sebeyye" olarak adlandırılan Muhtariyye-Keysâniyye'nin o dönem inançları hakkında da sahip olduğumuz ilk kaynaklar arasında önemli yer tutmaktadır. Kitabı'l-İrcâ'da, Muhtar'a bağlı olan fakat henüz Keysaniyye veya Muhtariyye olarak zikredilmeyen²⁰ topluluklara, muhtemelen Sebeî unsurların sızmasından dolayı verilmiş olan "Sebeyye" ismi, onların muhalifleri tarafından bir kötöleme sıfatı olarak Muhtariyye yerine, âdetâ Muhtariyye ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bazı müelliflerin Keysâniyye'yi, Sebeyye'den saymaları da bu nedenle olmalıdır²¹.

17) Kâdî, *Keysaniyye*, 360.

18) İbn Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Beyrut 1995, IV, 259; Welhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyâsî Muhâlefet Partileri*, Ankara 1989, 147, 148-149; Muhtar'ın, Sebeyye nitelenen kişilerle ilişkisinin ne dereceye kadar olduğu bilinmemekle birlikte, Muhtar, kendi pozisyonunda tehlike yaratmadıkça yönetimindeki Sebeyye'yi kabul etmeye hazırdı ve onlara Kûfe'de hareket hürriyeti tanıdı. Muhtemelen onlar da kendi grupları için durumdan çıkar sağladılar ve Abdullah b. Nevf gibi Muhtar'ın destekçileri de Muhtar'ın kehâneti ile ilgili haberlerin yayılmasında etkili oldular. Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Esraf*, ed. S.D.F. Goitein, Kudüs 1936, V, 260; Taberî (310/992), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut 1995, III, 477-478; Welhausen, Kûfe'nin birtakım Arap ailelerinde yuvalanan Sebeîlerin, eski Hz. Ali taraftarlarını da elde ederek mevâililere siyâsî önem kazandıran Muhtar vasıtasıyla, ağırlıklarını hissettirdikleri Kufe'de tarihî ehemmiyet kazandıklarını ve bunların İbn Sebe'ya atfedilen, aynı ruhun çeşitli bedenlerde, özellikle Peygamberin ruhunun haleflerinde tezahür edeceği şeklindeki fikre inandıklarını belirtir. Bkz. *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, 31-32, 238, 543. Muhtar'ın isyanında yer alan Sebeyyenin Kûfe'de gücü eline aldığı zaman, ne kadarının orada kaldığı ve onu desteklediği ve onun yanında aktif olmaya başladığı şüphelidir. Bkz. Kâdî, "The Development...", 300.

19) Kâdî, *Keysaniyye*, 127; Fethi Muhammed Zağbî, *Gulâtu's-Şia*, Tanta 1988, 106-107; Risâlede geçen kelime "Sebeyye Mütemenniyye" dir. "Sebeyye" olarak da okunmuştur. Ancak, bu fikirlerin Şia tarafından da benimsenmesi dolayısıyla, *Kitabu'l-İrcâ*'dan sonraki kaynaklar naklederken, bu kelimeyi Şia olarak da nakletmekte bir beis görmemişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Kutlu, *İlk Mürciî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ*, 327.

20) Keysaniyye isimlendirmesi, genellikle tarihî bir problem olan Keysan ismi ve kimliği ile irtibatlandırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Ebu Hatim er-Râzî (322/945), *Kitabu'z-Zine fi Kelimâti'l-İslâmiyye el-Arabiyye*, thk. Abdusselâm es-Samarrâî, Bağdat 1982(el-Guluvvü ve'l-Firâku'l-Gâliye fi'l-Hadârati'l-İslâmiyye eserine ek), 294; C. Van Arendonk, "Keysaniyye", *JA*, 664; A. A. Dixon, "Keysan", *EI*, IV(1978), Leiden, 836; W. Madelung, "Kaysâniyya", *EI*, IV(1978), Leiden, 836.

21) Kaynaklarda, İslam tarihinde ilk kullanımından itibaren Sebeyye nitelemesinin, Abdullah İbn Sebe'nin taraftarları için, Hz. Osman aleyhtarlığı için veya aslında çoğu Yemenli olan Ali yandaşlarını kasteden anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bazı müelliflerce Sebeyye, Gulât Şiiler için genel bir tabir olarak da kullanılmıştır. Malatî, Sebeyye'yi dört ayrı kola ayırarak Keysâniyye'yi de Sebeyye'ye dahil bir fırka olarak ele alır. Bkz. Malatî (377/987), *et-Tebih ve'r-Red alâ Ehl'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, thk. Muhammed Zâhid Kevserî, Kahire 1991, 18-19, 158.

Muhtar es-Sakâfi zamanında hareketin taraftarlarına verilen genel isim muhtemelen "Haşebîyye"dir ve bu isim bazı kaynaklarda Keysaniyye'nin bir kolu olarak da yer almaktadır²². "Haşebîyye" veya belki "Sebeîyye" olarak isimlendirilen bu topluluğun²³ Nusaybin'de ortaya çıkışı, Muhtar es-Sakâfi'nin Kûfe'de yönetimi ele geçirmesi ile başlayan bir durumdur. Kûfe'de ortaya çıkan bu hareketin Nusaybin merhalesi, Muhtar es-Sakâfi'nin Kûfe süreci ile açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Muhtar es-Sakâfi Hareketi

Kerbela hadisesi, ihtilafları derinleştirmiş, durumu daha da gerginleştiren sonuçlar doğurmuş, aynı zamanda Ali taraftarlarının saflarını sıklaştırmış, Ehl-i Beyt'e taraftarlık davasına ilgiyi artırarak, teşeyyu' fikrinin oluşmasını sağlamış ve geliştirmişti²⁴. Emevîlere karşı dikilen muhalefet cephesinin şehidi, kahramanı ve azizi olarak görülen Hz Hüseyin'in öldürülme hâdisesi, Emevîlere tepkinin büyümesi ve hızla yayılmasına sebep olmuş, kin derecesinde düşmanlığı yerleştirmiş, Tevvâbun hareketi ve Muhtar es-Sakâfi'nin Kûfe'deki hareketinde gördüğü gibi intikam vesilesi edilerek muhalefet dâvasına güç kazandırmıştı²⁵.

Hız. Ali'ye duydukları aşırı sevgiye rağmen oğluna gerekli desteği sağlamayan, Kerbelâ faciasındaki tutumlarından dolayı pişmanlıkları sebebiyle hissettikleri vicdan azabının etkisiyle kendilerini suçlu hisseden Kûfe'lilerin, Emevîlere karşı Kerbelâ olayının intikamını almak için giriştikleri "Tevvâbun" hareketi de, Ubeydullah b. Ziyad'ın ordusu tarafından acı bir sonla akâmete uğramıştı²⁶. Ubeydullah b. Ziyad, Emevî halifesi Mervan b. El-Hakem ölmeden önce, bir orduyla birlikte el-Cezire'ye, Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Züfer b. Haris'in üzerine gönderilmişti. Karkisiya'da bulunan Züfer b. Haris bertaraf edilerek el-Cezire ele geçirildikten sonra, Irak'ın Abdullah b. Zübeyr'den alınması amaçlanıyordu. Mervan'ın ölümünden sonra yeni halife Abdülmelik b. Mervan, Cezire'de bulunan Ubeydullah'a mektup yazarak babasının ona verdiği görevine devamını istedi. Ordusu ile yola çıkan Ubeydullah, Cezire topraklarına ulaştığında Nusaybin'de konaklamıştı²⁷. Ubeydullah'ın ordusu, 65/684-685 senesinde, güzerga-

22) Belâzurî, *Ensab*, V, 231, 242; Mes'ûdî, III, 106. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, 110-111; Mustafa Öz, "Haşebîyye", *DİA*, XVI(1997), 402.

23) Kâdî, *Keysaniyye*, 143-144.

24) Bkz. Belâzurî, *Ensab*, IV/B,14-16; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbar*, şerh: Yusuf Ali Tavîl-Müfid Muhammed el-Kumeyha, Maibaatu Mısır, I-II, Beyrut trz., I, 311; Mes'ûdî, III, 70-71; Ebu'l-Ferec el-İşfehâni (356/967), *Makâtilu'l-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed es-Sakr, 1946, 78 vd; Bağdadî, 37.

25) Muhammed Cabir Abdu'l-Al, *Harekâtü's-Şi'a el-Mutarrifîn*, Kahire 1967, 22; Mehmet Hatiboğlu, *Siyasi İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi) Ankara 1968, 47; Nevin Abdülhâlık Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, 215.

26) Belâzurî, *Ensab*, V, 207; Taberî, III, 390-397; İbn A'sam, *el-Fütuh*, Beyrut 1986, V-VI, 243-247; Mes'ûdî, III, 101 vd; Makdisî, VI, 19; İbn Esir, *el-Kâmil*, IV, 158 vd, 178 vd; Geniş bilgi için bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, 62-88. O dönem "Tevvâbun" hareketi mensupları, "Hz. Ali'nin lakabı olan "Ebû Turab" tan dolayı "Ashabu Ebî Turab" veya "Turabîyye", olarak nitelendirilmekteydi. Mes'ûdî, III, 100-104.

27) İbn A'sem, V-VI, 283. Ahmet Turan Yüksel, *Ihtirastan İktidara Kerbelâ (Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyad Döneminin Anatomisi)*, Konya 2001, 124, 135. Abdülmelik b. Mervan, Ubeydullah'ı Şam'a çağırarak 80.000 kişilik orduyu emrine verip, her türlü ihtiyacını gidermişti. Sonra da on-

hı üzerinde Re'sül-Ayn yakınındaki Aynu'l-Verde'de, Cezîre'de Kaysiler tarafından desteklenen Süleyman b. Surad liderliğindeki Iraklı Hz. Hüseyin taraftarları ile savaşmış ve onları kılıçtan geçirmişti²⁸.

Bu arada, özellikle I. Yezid döneminden itibaren Emevi karşıtı hareketlerin içinde olan Muhtar es-Sakafî²⁹, Kufe'de 66/685 yılında Kerbelâ olayının intikamı, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin taraftarlığı iddiası ile ortaya çıkmıştı. Muhtar, daha önce bir dönem Hz. Hüseyin'in katli hadisesi sonrası bir hilâfet iddiası ile ortaya çıkan Abdullah b. Zübeyr'le Mekke'nin Suriye ordusuna kuşatılmasında birlikte hareket etmişti. Abdullah b. Zübeyr'den umduğu ilgiyi göremeyince de, Kufe'de, Muhammed İbnü'l-Hanefiyye adına hareket ettiğini açıkça belirtmişti. "Ehl-i Beyt kanlarının intikamının alınması" ve "zayıfların korunması" söylemiyle İbni Zübeyr'in Kûfe'deki valisine karşı harekete geçen Muhtar, valiyi şehirden çıkararak 66/685 yılında Kûfe'yi ele geçirmiştir³⁰. Muhtar kısa bir müddet sonra da Basra hariç Irak'ta hâkimiyetini kurarak, ele geçirdiği bölgenin bir iktidar yetkisi ile Azerbeycan, İsfehan, Hemedan ve Musul'a valiler ve çeşitli görevliler tayin etmiştir. Bu durum Emevî halifesi Abdülmelik'ten ziyade Abdullah b. Zübeyr'i zor durumda bırakmıştı. Muhtar ayrıca, devletin eski sınırlarını yeniden hükümlanlık altına almak isteyen Abdülmelik'i de meşgul ediyordu³¹.

Diğer taraftan Emevî kumandanı Ubeydullah b. Ziyâd, Cezîre beldelerine gelerek Abdullah b. Zübeyr'i destekleyen Züfer ve Kaysilerin üzerine yürüyerek Kaysilerin direnişini kırmaya çalışmış³² ve Nusaybin arazisinde konaklamıştı. Ubeydullah Irak üzerine harekete geçmek üzere iken karşısına, Muhtar'ın, Yezîd b. Enes komutasındaki ordusu çıkmış ve Musul topraklarında³³ veya Nusaybin'de yapıldığı nakledilen savaşta Yezîd yenilmişti³⁴.

Tarihî rivâyetlere göre, bu mağlûbiyetten sonra Muhtar, Emevî ordusu üzerine 66/686 Zilhiccesinde İbrahim b. Malik el-Eşter'i gönderdi. 67 yılının Muharrem ayında

dan, babasının verdiği emirleri, aynı şartlarla yerine getirmesini istemişti. Bkz. İbn A'sem, V-VI, 283.

28) İbn A'sem, V-VI, 243-248; Mes'udî, III, 100-104; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993, 44; Geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Yüksel, *Kerbelâ*, 124-135.

29) Kaynakların çoğu, Muhtar'ı, şahsiyeti çok karışık, sahtekâr ve hırslı bir kişiliğe sahip olarak tanıtmaktadır. Bazı kaynaklar onu "yalancı", "deccal", "sihirbaz", "hilekâr" ve "Ehl-i Beyt" isminde kendisi için siyasi otorite arayan hızlı bir maceraperest olarak belirtir. Birbirinden farklı siyasî taraftarlığa meylederek istikrarsız bir fikrî yapıya sahip olduğu da belirtilir. Bkz. Ebu'l Abbas Muhammed b. Yezid Müberred (259/898), *el-Kamil fi'l-Lüga ve'l Edeb*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dali, Beyrut 1986, III, 1191; Ahmed b. Davud Ebu Hanife Dineverî, (282/895), *el-Ahbârü'l-Tivâl*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâi, Beyrut 1995, 274. Taberî, III, 493; İbn A'sam, V-IV, 165, 320, 325; Ebu Hatim er-Razi, 294; Bağdadî, 43; İbn Esir, *el-Kamil*, IV,170.

30) Bkz. Müberred, III, 1194 vd.; Belâzurî, *Ensab*, V, 228-233; Taberî, III, 465, 496; İbn A'sam, V-VI, 228, 257, 270-271; Mes'udî, III, 83-84; İbn Haldun, *Tarihu İbni Haldun*, Beyrut 1992, III, 37; geniş bilgi için bkz. Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, 93-113.

31) İrfan Aycan, *Emevîler*, 44.

32) Bkz. Yüksel, *Kerbelâ*, 136.

33) Belâzurî, *Ensab*, V, 230-231; İbn A'sem, III, 283-287.

34) Bkz. Dineverî, 268.

Musul yakınlarında Zab suyuna karışan Hazir nehri kenarında karşılaşan iki ordu arasında kanlı bir savaş neticesinde, Ubeydullah'ın ordusu daha kalabalık olmasına rağmen, çok ağır bir yenilgi aldı. Ubeydullah b. Ziyâd ve yardımcıları Husayn b. Numeyr ve Şurahbil b. Zi'l-Kila' bu savaşta hayatlarını kaybettiler. İbn Ziyâd'ın arkadaşları bozguna uğrayıp kaçınca, İbrahim'in askerleri onları takip edip peşlerine takıldı. Nehirde boğulanların sayısı öldürülenlerin sayısından fazlaydı. Medain'de bulunan Muhtar'a zafer müjdesini veren İbrahim, Ubeydullah b. Ziyad ve komutanlarının başlarını Muhtâr'a gönderdi³⁵. Bu zaferle, Hz. Hüseyinle İbrahim b. el-Eşter'in babası ve Hz. Ali'nin komutanlarından Mâlik el-Eşter'in intikamı alınmış, kaçan Sûriyelilerin büyük kısmı suda boğulmuş, karargahları yağma edilmişti³⁶.

Bazı rivâyetlerde daha önce Muhtar tarafından bu zaferin kazanılacağına dâir bir iddianın ileri sürüldüğü nakledilmektedir. İbrahim'in hareketinden hemen sonra onu karşılamak üzere yola çıkan Muhtar'ın, Sâbât'da "Nusaybin yanında zaferi kazandık ve düşman Nusaybin'de kuşatıldı" şeklinde bir ifade ile kehanette bulunduğu ve Medâin'de ilk zafer müjdecileri Muhtar'a ulaştığında da, onun minberden muzafferâne bir edâ ile "ben size dememiş miydim?" diye bağırarak bu tavrı ile gayb bilgisine sahip olma iddiasında bulunduğu belirtilmektedir. Yine bu olayla ilgili olarak meşhur muhaddis Şa'bi'den, (103/721 veya 110/728) hâlâ Muhtar'ın gaybı bildiğine inanmadığı mı sorulduğunda, Şa'bi'nin, "bu sinamayla değil! Çünkü, Hâzir'de kazanıldığı halde o, zaferin Nusaybin yanında elde edildiğini tefe'ül etmişti" cevabını verdiği kaydedilmektedir. Ne var ki, ona bu soruyu soran için bu zaferin tam yeri muhtemelen pek önemli değildi³⁷.

Muhtar es-Sakaffi'nin bu başarılarından sonra kendi başına hareket etmeye başlayınca, İbrahim'in ondan ayrılarak Cezîre'deki bazı bölgeleri hükmü altına aldığı³⁸, bir rivâyete göre de, Ubeydullah'ın ölümünden sonra Muhtar'la ilgisini kestiği nakledilmektedir³⁹. Bu savaş sonrasında İbrahim b. Eşter bütün bölgeye hakim oldu ve etrafa âmil (zekât toplayıcı ve yönetici) gönderdi. Kardeşi Abdurrahman b. Abdullah'ı Nusaybin'e gönderdi. Ayrıca Sincar (Sencar), Dâra (Deyru'z-Zûr) ve Cezîre arazisinden olup bunlara yakın olan yerleri de ele geçirdi ve buralara da yöneticiler atadı. Kendisinin de Musul⁴⁰ veya Nusaybin'de ikâmet ettiği kaydedilmektedir⁴¹.

Muhtar, Emevîlere karşı kazandığı bu zaferden sonra Abdullah b. Zübeyr'e başvurarak kendisine Irak ve doğu vilâyetlerinin valiliğini vermesini istedi. Zâten Irak'a ve bazı doğu vilâyetlerine hakimdi. Ancak muhtemelen o, bu başvurusuyla kendi üzerine gelecek yeni Emevî ordularına karşı Abdullah b. Zübeyr'in desteğini almak istiyordu. Abdullah b. Zübeyr, Muhtar'ın bu desteğini reddetmekle kalmadı⁴², 67/686 yılında karde-

35) Belâzurî, *Ensab*, V, 250; Mahmud Şakir, III, 247; Aycan, *Emevîler*, 45.

36) J. Wellhausen, *Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 138.

37) Bkz. Belâzurî, *Ensab*, V, 250; Zehebî, V, 52-53.

38) Hasan Onat, "İbrahim b. Eşter", *DİA*, XXI (2000), 301.

39) Bkz. Yüksel, *Kerbelâ*, 154 (131.dipnot).

40) Bkz. Belâzurî, *Ensab*, V, 251.

41) Mes'udî, III, 106.

42) Aycan, *Emevîler*, 45.

şi Mus'ab b. Zübeyr'i Basra valiliğine tayin ederek⁴³ daha fazla açılmasını önlemek maksadıyla Muhtar'la mücâdeleye memur etti. Mus'ab Basra'ya geldiğinde, Muhtar'ın aşırı fikirlerinden ve zulmünden kaçan kimseler tarafından bir kurtarıcı gibi karşılandı. İbrahim b. Eşter ve Muhtar arasında olduğu nakledilen soğukluktan yararlanmak isteyen Mus'ab b. Zübeyr, İbrahim b. Eşter'i kazanmak istiyordu. Bu maksatla Muhammed b. Eş'as b. Kays'ı Horasan'a göndererek orada bulunan valisi Mühelleb b. Ebû Sufra'yı çağırdı. Mus'ab, Basra'da Muhtar ile savaş için iyi tanzim edilmiş bir ordu hazırladıktan sonra, Basra'dan Kûfe'ye doğru harekete geçerek Muhtar'ın da başında bulunduğu ordu ile karşılaştı⁴⁴. Muhtar, Ubeydullah b. Ziyad'ı öldürüp, ordusunu mağlup eden komutanı İbrahim b. Malik Eşter'in Cezîre bölgesinde olması dolayısıyla yalnızdı⁴⁵. Bu sebeple Muhtar'ın ordusu, meydana gelen çarpışmalar sırasında Mus'ab'ın ordusu karşısında tutunamayınca yenildi. Muhtar Kûfe kalesine sığındı ve müdafaaya çekildi. Dört ay muhasaradan sonra yardım alamayan Muhtar, 67/687 yılı Ramazan ayında Mus'ab'ın askerleri tarafından öldürüldü⁴⁶. Muhtar'ın ortadan kaldırılması her ne kadar Mus'ab b. Zübeyr tarafından gerçekleştirilmişse de bu durum Abdülmelik'in işine geliyordu. Çünkü Muhtar'la Mus'ab'ın mücadelesi, her iki tarafında yıpranmasına sebep oluyordu. Ancak Muhtar'ın öldürülmesiyle onun eğemen olduğu topraklar yeniden Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetine girmekteydi⁴⁷. Muhtar'ın İbrahim b. Malik Eşter gibi değerli komutanları Mus'ab'a katılıyordu. Mühelleb b. Ebû Sufra'yı da Cezîre'ye idareci olarak gönderdi. Mus'ab'ın kendisi de Kûfe'de kaldı⁴⁸.

Muhtar es-Sakafî'nin hareketinin sonuçlarından biri, Kûfe'nin Arap eşrafını, Hz. Ali çocukları adına ortaya çıkan siyâsî hareketlerden uzaklaştırması⁴⁹ mevâliyi de bu eğilimle buluşturması⁵⁰ olmuştur.

“Haşebiyeye” İsminin Kullanılması

Muhtar'ın veya İbrahim b. Eşter gibi kumandanlarının emrinde savaşan mevâlinin çoğu kendilerini kılıçla donatamayacak derecede fakirdi. Nitekim A'sa Hemdân, Muhtar'ı mağlup eden Basralılara, sopadan başka silahı bulunmayan kimselerle uğraşarak elde ettikleri şerefin pek de önemli olmadığını söylemişti⁵¹. Muhtar'a karşı savaşan Mühelleb b. Ebû Sufre'de Haşebîlerin eline geçen Nusaybin'i kuşattığı zaman halka hitâben, "Bu insanlar sizi korkutmasın. Onlar sadece köledir ve ellerinde sopadan başka bir şey yoktur" demişti⁵².

43) Mes'udî, III, 106.

44) Mahmud Şakir, III, 246-247.

45) Aycan, *Emevîler*, 45.

46) Mes'udî, III, 106; Dineverî, 280-281.

47) Aycan, *Emevîler*, 47.

48) Mahmud Şakir, III, 248.

49) Dineverî, 274; Wellhausen, *Dini Siyasi Partiler*, 146; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 31.

50) Wellhausen, *Dini Siyasi Partiler*, 155.

51) Wellhausen, *Dini-Siyâsî Partiler*, 130 (64. Dipnot).

52) Mustafa Öz, "Haşebiyeye", *DİA*, XVI (1997), 402.

Muhtar es-Sakâfî'nin Kûfe'yi ele geçirmesi ve taraftarlarının halife olarak Muhammed b. Hanefiyye'nin adını telafuz etmeye başlamaları üzerine telâşa kapılan Abdullah b. Zübeyr'in, 66/685 yılında İbnu'l-Hanefiyye'yi ve beraberindeki aile mensuplarını kendisine biat etmeye zorlamak için Mekke'de Zemzem Kuyusu civarına hapsedtiği nakledilir. Aynı kaynaklarda, İbnü'l-Hanefiyye'nin kendisine gizlice yazdığı mektuptan durumu öğrenen Muhtar es-Sakâfî'nin de, hapsedildiği yerden Muhammed b. el-Hanefiyye'yi kurtarmak için Ebû Abdullah el-Cedelf kumandasında 150 kişilik bir süvâri birliğini Mekke'ye gönderdiği haber verilir. Mescid-i Haram'a giren birliğin, İbnu'z-Zübeyr'in biat etmemeleri halinde ateşe vermek üzere etrafını ordularla çevirdiği evin kapısını kırarak İbnu'l-Hanefiyye'yi ve beraberindekileri kurtardığı belirtilir⁵³. Mescid-i Haram'a giren Muhtâr'a bağlı bu kuvvetlere, İbnu'l-Hanefiyye'nin Mescid-i Haram'da kılıç kullanarak savaşmanın câiz olmadığını söylemesi üzerine "kâfir-kûbât" denilen silahları kullanmalarından dolayı "Haşebiyye" denilmektedir⁵⁴. Haşebiyye tâbirinin, Muhtâr es-Sakâfî'nin hareketinde ilk defa ellerinde silah olarak kısa sopaları kullanan, kendilerini kılıçla donatamayacak derecede köle ve fakir oldukları için odun sopadan başka silahları olmayan ordusunun büyük çoğunluğunu teşkil eden Kûfe mevâlisi hakkında aşağılayıcı bir tabir olarak da kullanıldığı nakledilir⁵⁵. İbrahim b. el-Eşter'in de çoğu mevâliden oluşan kuvvetlerinin beraberlerinde tahtadan yapılmış (haşeb, lobut) odun parçaları olduğu halde savaşçıları ve bu sebeple "Haşebiyye" adını aldıkları belirtilir⁵⁶. Bunlar, ellerindeki silahlarıyla düşmanlarının miğfer ve zırhlarına öylesine vurmaktaydılar ki, eski bir râvînin dediğine göre, Velîd b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın imalâthanesinde çuha döğülmesini andıran bir gürültü çıkartmaktaydı⁵⁷. İbrahim b. Eşter'in mâiyetindeki Haşebilere, Hz. Hüseyin'in intikamını almak amacıyla Kûfe sokaklarında, "ya le-se'ratil-Hüseyin" (Ey Hüseyin'in intikamını almaya and içenler!) sloganını tekrar ederek dolaştıkları, ve bu çağrı ile harekete geçtikleri için "Hüseyniyye" adının da verildiği ileri sürülmektedir⁵⁸.

Muhtar es-Sakâfî'nin hayatında ve ölümünden sonra da *Haşebiyye* olarak nitelenen taraftarları, zaman zaman *Muhtariyye*, *Sebeiyye* ve *Keysâniyye* gibi farklı isimlerle de anılmışlardır⁵⁹.

53) Bkz. İbn Sa'd, V, 101; Belâzurî, *Ensab*, V, 231; Taberî, III, 472-473; Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-Ağânî*, thk. A. Azbâvî-A. Matar, Beyrut trz., IX, 15; Ebû Abdullah el-Cedelf, İbn Hanefiyye'nin yakın arkadaşı ve onun imâmetine samimî inanan bir Keysanî kabul edilebilir. Bkz. Kâdî, *Keysâniyye*, 105-108, 286-287; İbn Kuteybe'nin listesinde Şif-Gulât arasında gösterilir. Bkz. İbn Kuteybe, *Maârif*, 267.

54) Taberî, III, 472-473; İbn Esir, *el-Kâmil*, I, IV, 251.

55) Bkz. İbn Sa'd, V, 148, VI, 279; Belâzurî, *Ensab*, V, 231, 242, 270, 272; İbn Kuteybe, *Maârif*, 267; Taberî, III, 469, 472-473; Mesûdî, III, 106-107; Makdisî, V, 133; İsfehânî, *Ağânî*, IX, 17, 19; İbn Esir, *Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, thk. Tâhir Ahmet Zâvî- Mahmut Muhammed Tanah, Beyrut trz., II, 33;

56) İbn Kuteybe, *Maârif*, 442. İbn Kuteybe, Haşebiyye'yi Rafizî bir fırka olarak tasnif etmektedir.

57) J. Wellhausen, *Dinî-Siyasi Partiler*, 138.

58) İbn Abd Rabbih, *el-'İkdu'l-Ferid*, thk. Müfid Muhammed Kumeyhâ, Beyrut trz., II, 249; Haşebiyye kelimesinin Arap harfleriyle noktasız olarak yazıldığında, "Hüseyniyye" şeklinde de okunabilmesinin bu isim değişikliğinde etkili olduğu söylenebilir. Bkz. Mustafa Öz, *Haşebiyye*, 402.

59) Bazı kaynaklarda Muhtar Keysaniyyenin reisi, Muhtariyye ile Keysaniyye de aynı kabul edilir. Bkz. Nevbahî (300/912-13), *Firâku'ş-Şta*, Necef 1936, 22-23; Kummî (301/913-14), *el-Makalât*

Nusaybin'de Kurulan "Haşebiye Devleti"

Muhtar'ın kumandanı İbrahim b. Eşter'in Cezîre bölgesine hâkimiyet döneminde "Haşebiye"nin varlığı Nusaybin'de zâten söz konusuydu. Muhtemelen Muhtar'ın öldürülmesinden sonra da bir sınır bölgesi olarak Nusaybin, bu özellikleriyle Haşebiyeye'ye uygun bir sığınak olarak görülmüştür. Muhtar'ın öldürülmesinden ve devletinin çöküşünden sonra sağ kalan, sayıları iki bin atlıya ulaşan, muhtemelen çoğu mevâlîden ve "zayıf Araplar"dan oluşan Muhtar'ın taraftarlarından bir topluluk Kûfe'den Nusaybin'e gittiler⁶⁰. Keysaniyye hareketinin bu safhasının, "Nusaybin merhalesi" veya 67/686 ile 73/692 arasındaki yılların "fetret dönemi" olarak da isimlendirilmesi mümkündür. Bu dönemde, Muhtar'ın ashabından Fırat Cezîre'sinde Nusaybin'e çekilenler, burada, Kûfe'de Muhtar'ın topluluğuna benzer müstakil bir toplum veya yarı-devlet, "Haşebiye Devletçisi" kurmaya kalkıştılar. Bu topluluk, o dönem her biri diğerinin varlığını tanımayan hiziplerden; Abdullah İbni Zübeyr'in, Abdulmelik b. Mervan'ın ve Haricîlerin liderliğinin dışında⁶¹, sadece Muhammed b. Hanefiyye'nin imametini tanımayı devam ettirdi⁶².

Burada dikkat çeken bir nokta; Muhammed İbnü'l-Hanefiyye ve Muhtar'ın annesi Rebîa kabilelerine mensup Hanifeoğullarındandı⁶³. Öte yandan, Musul'dan Nusaybin-Cizre hattına kadarki sahayı da içine alan "Diyaru Rebia" denilen bölgede Rebia kabilesi mensupları bulunmaktaydı⁶⁴. Bu "asabiye" ilişkilerinin, İbn Hanefiyye ve Muhtar arasındaki ilişkilerde etkili olup olmadığına ve aynı zamanda Nusaybin'deki Haşebiyye'nin bölgedeki Rebia kabilelerinin desteğini kazanıp kazanmadığına dâir bir veriye sâhip değiliz. Ancak Nusaybin'deki Haşebiyye'nin çoğunlukla mevâlî unsurların desteğine sâhip olduğunu gösteren bazı işaretler bulunmaktadır.

ve'l-Fırâk, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran 1963-1964, 21,39; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin va'hlâfu'l-Musallîn*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Kahire 1969, I, 91; İbn Abd Rabbih, II, 249; Makdisî, V, 131; Muhtar'ın Keysaniyye'yi desteklemede oynadığı büyük rol sebebiyle Mezhep Tarihçileri bu fırkayı onun adıyla isimlendirmişlerdir. Halbuki başkaları onun tâbîlerine "el-Muhtariyye" adını vermiş ve Keysaniyye'nin bir kolu saymışlardır. İmam Ebi Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Batate'l Ekberî'l Hanbelî(387/997), *el-İbanet_ani'l-Fırakı'n-Naciyeti ve Mücânetü'l Fırakı'l Mezm_meti*, thk. Rıza b. Na'san Mu'ü, -Riyad 1988, 384-85; Keysaniyye içinde gelişen bir hareket olarak da görülen Muhtariyye ile Keysaniyye nitelemesini, başlangıçta ayırt etmek güçtür. Bazı mezhep tarihçilerinin, Muhtar'ın taraftarlarından Muhtariyye diye bahsetmelerine rağmen, daha yaygın bir şekilde Muhtar'ı tasdik edip ona tabî olanlara Keysaniyye de denilmektedir. Bkz. İbn Kuteybe (276/889), *Te'vilü Muhtelefi'l-Hadis*, Beyrut trz., 50; Mesûdî, III, 87; Bu isim Emevî hilâfetinin son zamanlarında Şii görüşlere sahip kişiler için yaygın olarak kullanılmakla birlikte ilk zamanlarda düşmanları tarafından kendilerine verilmiş son derece kötüleme ismi olabilir veya Muhtar'ın Keysaniyye fırkasını biçimlendirmesi anlayışından ileri gelebilir. Watt, *"Shi'ism under The Umayyads"*, JRAS, 1960, pp. 158-172, London, 163.

60) bkz. Mesudî, III, 112.

61) Kâdî, *Keysaniyye*, 140.

62) bkz. Mesudî, III, 112.

63) Bkz. Muhammed bid Cabirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, 530-531, 536. İbn Hanefiyye'nin annesinin ridde veya başka bir kabilenin tutsağı olarak Medine'ye getirildiğinde Hz. Ali'nin hanımı olduğu rivayetleri var. Bkz. Kâdî, *Keysaniyye*, 233.

64) Bkz. Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, 7/509; Ramazan Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyâsî ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu* (23-25 haziran 1997, İstanbul), Ankara 1999, 33.

Muhtar'ın öldürülmesinden sonra Kûfe'ye gelerek oradan Nusaybin'e geçen Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin de Nusaybin'deki Haşebiyye'nin lideri yapıldığı nakledilmektedir⁶⁵. Oraya babası tarafından gönderilmiş olduğu belirtilen Hasan bir süre⁶⁶, bir rivâyete göre, Zübeyriler bölgede kendi hakimiyetlerini sağlamak için Haşebilere saldırana kadar, liderleri olarak onlarla kalmıştır. Zübeyrilerin baskılarına maruz kalmaları sırasında, Musul'dan onlara yönelen İbn Zübeyr'in komutanlarından Müslim b. el-Esir'in onu yakalayıp esir olarak İmamları Abdullah İbn Zübeyr'e gönderdiği ve İbnü'z-Zübeyrin'de onu Mekke'de hapsedtiği, en sonunda oradan firar ederek Mina'da bulunan babasının yanına döndüğü zikredilmektedir. Avâne b. Hakem'in (150/767) naklettiği bu rivâyetin⁶⁷ tarihî açıdan doğrulanmasının güç olduğu ifade edilmektedir⁶⁸.

Bu konu etrafında yapılan tartışmalardan bir kısmına aşağıda temas edelim: Sönmez Kutlu, Hasan'ın, Haşebiyye adıyla bilinen Muhtar'ın taraftarlarının lideri olmayı kabul ettiğini sanmadığını, İbn Zübeyr'in, Muhtar'ın taraftarlarını yeniden organize edebileceği ihtimalini düşünerek onu yakalatıp hapsedirmiş olabileceğini söyler. Kutlu'ya göre; Hasan b. Muhammed, babası ve kardeşi etrafındaki Kufe kaynaklı spekülasyonlardan ve Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki ileri geri konuşmalardan rahatsızlık duymaktaydı Kûfelileri bu konuda tenkit ederek onlara Allah'tan ittikâ etmelerini söylemekteydi. Hatta muhtemelen bu endişeleri dolayısıyla Muhtar'ın ölümünden sonra Kûfe'ye ve oradan Nusaybin'e giderek onun taraftarlarıyla bizzat görüşmüştü. Hasan, babası adına hareket ettiğini iddia eden bu kimseler yüzünden Zübeyriler tarafından başı dertte olan babasının, onlarla ilişkisi olduğu şeklindeki ithamdan kurtarmak için veya bazı aşırı fikirlere sahip olup olmadıklarını bizzat araştırmak için Nusaybin'e gitmiş olabilir. O, muhtemelen Kûfe'deki Muhtar'ın taraftarlarının bu aşırı fikirleri ve Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki ileri geri konuşmaların çok sık olduğunu görmesi üzerine *Kitab'ül-İrcâ'yı yazmış* olabilir. Hasan, her ne kadar Zübeyrileri babasına karşı davranışları dolayısıyla sevmiyorsa da, İrcâ konusunda babasına ve kardeşine karşı açıkça muhalefet etmiş, bu konuda babası ve kardeşine karşı çıkmıştır. Hasan'ın, onlar adına biat alan ve onların onaylamayacağı fikirleri benimseyen ve Hâşimî ailesinin kontrolü dışında oluşan bir gruba liderliği, bütün bu sebeplerle kabul etmesi mümkün değildir⁶⁹.

Bir rivâyete göre kardeşi Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'ye nazaran çok katı gnostik olan Muhammed b. el-Hanefiyye'nin diğer oğlu Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye (98/716)⁷⁰, Makâlât Türü eserler ve bazı tarih kaynaklarına gö-

65) Bkz. Zehebî, VI, 334;

66) Bkz. Cabirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, 524; Fığlalı, "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye", 331.

67) Bkz. Zehebî, VI, 334;

68) Fığlalı, "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye", 331.

69) Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 80-81.

70) Neşşar, I, 324. Zührî, İbnü'l-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in, Sebeiyye hadislerini toplamakta olduğunu ileri sürer. Wellhausen,, İbn Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim hakkında bilinen inançların oluşmasına muhtemel sebep olarak, onların pasif tutumlarını göstermektedir. Bkz. *Arap Devleti ve Sukûtu*, 239.

re, Muhtar'ın takipçileriyle yakın ilişki içinde olmuştur. Yine aynı kaynaklarca, açıkça bu dönemde onların sevgisini kazanarak, onların görüşlerine meyilli olan Ebû Hâşim'in onlar tarafından kendilerinin imamı olarak görüldüğü belirtilmiştir⁷¹.

Keysâniyye ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Vedad el-Kâdî'ye göre; *Kitâbu'l-İrcâ'* da Hasan b. Muhammed hakkında, özellikle Muhtar'ın zamanında onun ilk temâyülllerinden açık bir durum olmasa da, Hasan'ın o döneme ilişkin olarak durumunu belirlemek mümkündür. Babası ile ilgili kaynaklarda yer alan bazı bilgilerden hareketle fikir yürütülerek Hasan'ın ilk fikrî eğilimlerinin tespiti yapılabilir. İbn Zübeyr Muhammed b. Hanefiyye'yi, ehlini, çocuklarını ve taraftarları arasında yer alan bazı kişileri Mekke'de Zemzem'de hapsedtiği sırada, muhtemelen Hasan'da babasıyla beraber oldu. Muhtar'ın, hapisneden onu ve taraftarlarını kurtarmak için gönderdiği kurtarma birliğini gördü. Hasan sonra, İbn Hanefiyye, ehli ve taraftarları üzerinde sürekli baskı yaparak kendisine biat etmeleri için zorlayan İbn Zübeyr'in, kendi ailesi için düşmanca tutumunun ciddi olarak farkına vardı. Hasan'ın nefsinde Zübeyriler için özel bir düşmanlığı derinleştirmiş olmasını mümkün kılan bütün bu gelişmeler, muhtemelen onu, aynı zamanda Muhtar'ın yanında bir taraf olma konusunda yumuşatmıştı. Fakat, daha öncede Muhtar'ın İbn Hanefiyye'nin Kûfe'ye gelmesi hususunda isteksizlik göstermiş olması, Muhtar hayatta iken, Hasan'ın da Kûfe'ye gitmemesinde tesiri olan bir konu olduğunu akla getirmektedir. Bu sebeple, Hasan'ın, Muhtar'ın öldürülmesinden sonra Kûfe'ye gitmesi, bizzat kendisinin orada hakiki konumlarını araştırmada bulunmaya işaret olabilir. Daha sonra Kûfe'den Nusaybine'e geçen Hasan'a, liderlik arz edildiğinde, Nusaybin'de babasının taraftarları olan Muhtariyye'nin liderliğini kabul etmeyi uygun bulduğu nakledilir. Onların nazarında babasını temsilen, esir edilip hapsedilene ve Hicaz'a dönene kadar, liderlik makamı görevlerini üstlenmeye devam ettiği belirtilir. Yine, Vedad el-Kâdî'ye göre, Hasan b. Muhammed, Haşebiyye'nin (Muhtariyye) lideri olduğu vakit, Nusaybin şehrinde onları yakından tanımak için eline bir fırsat geçmiştir. Görünüşe bakılırsa, onlarla bir arada yaşama tecrübesi neticesinde, onların dinî, fikrî görüşlerinden ve tavırlarından rahatsız olarak onlardan ayrılmıştır. Bundan dolayı- büyük ihtimalle-hapisneden kaçtıktan sonra onlara katılmayı düşünmedi. Her ne kadar, onların yanına dönmekten onu meneden diğer âmillerin varlığı muhtemel olsa da, bu kararına vardırıran belki Muhtariyye'nin aşırılıklarıydı. *İrcâ Risâlesinde* onları "Sebeiyye" isimlendirerek onların aşırılıklarını yermesi ve onlara suçlamalarda bulunması bu hususu teyid eder görünmektedir⁷².

Hasan'ın Nusaybin'deki Haşebiyye'ye liderlik yapmaktan uzaklaşmasında Haşebîlerin etkili olması muhtemel olan fikirlerinin ne olduğunu bilmek; öncelikle Muhtar es-Sakâfî'den Haşebiyye'ye intikal etmiş olabilecek fikirleri tespit etmekle mümkün olabilir.

71) İbn Hanefiyye'nin (81/700-701) senesinde ölümünü kabul eden bazı Keysânî gruplar, vasiyetle Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye geçtiğini iddia ederek ihtilafa düşmüşlerdir. Bkz. İbn Sa'd, V, 327; Nâşî, el-Ekber, 30; Mes'ûdî, III, 254; İsfehânî, *Makâtîlu'l-Tâlibîn*, 126; İbn Haldun, *Tarih*, III, 211.

72) Kâdî, *Keysaniyye*, 141-142.

Kaynaklarda Muhtar'ın aykırı görüşleri olarak belirtilenler şu hususlardı: 1. Muhammed b. el-Hanefiyye'yi tazimle yetinmeyerek, onun adına halifelîği ele geçirmek isteğiyle, kendisinin de İbn Hanefiyye'nin yardımcısı olduğunu ilan etmesi ve onu efsane ve hurafelerle yücelterek imâmetini, mehdiliğini ileri sürmesi⁷³, 2. Kâhinler gibi secîli konuşmalarında "gayb bilgisine" sahip olduğunu, gelecekte haber verdiğini iddia etmesi⁷⁴, 3. Cebrâil ve Mikâil'in kendisine vahiy getirdiğini ileri sürerek nübüvvet iddiasında bulunması⁷⁵, 4. Muhtar'ın adamlarından Abdullah b. Nevf'e de atfedilen⁷⁶ Bedâ" düşüncesini savunması⁷⁷ ve 5. "Kürsü olayı"⁷⁸ idi.

73) İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbar*, I, 299; Taberî, III, 465; İbn A'sam, V-VI, 315; Makdisî, V, 131; Bağdadî, 43; Bazı kaynaklar, İbn Hanefiyye'nin, mehdiliği benimsediği ve bu sıfatı kabul ettiğine işaret eder. İbn Sa'd, V, 94.

74) Müberred, III, 1191-1192; Makdisî, V, 131; Muhtar, Kûfe'deki özellikle zayıfları ve mevâlîyi meşgul eden meseleleri ve talebelerini çok iyi bildiğinden "Ehl-i Beyt'in intikamını alma" adına önemini kavradığı bu toplulukları yanına çekmek, onlara bir "ordu" olarak dayanmak ve siyasî tasarısını bu yolla gerçekleştirmek istiyordu. Mevâlîye dönük siyasetinde "zayıfları esirgeme", onları İslâm ümmeti içinde "vatandaşlık" haklarından yararlandırma, dolayısıyla atâya ve sorumluluklara katma gibi argümanlar kullanılarak mevâlîyi kazanmaya çalıştı. İnsanlara, kâhinlerin secîli konuşmalarını andırır hitabında, insanların muhayyilesinde olan "geleceğin bilgisi"ne sahip olduğu izlenimi verilerek, kendi konuşmalarında da kendisine vahyolunan şeyler olduğunu düşündürüyordu. İslâm'ın öğretilerine muhalefet etmedi veya onları değiştirme iddiasında da bulunmadı. Muhtar'ın iddiası sadece "gayb" bilgisiydi. Bu bilgi, dinî kaderin gayb bilgisi değildi. Zalimlerden intikamı, mazlumların zaferini müjdeleyerek, zayıfları ilgilendiren siyasetin "gayb bilgisiydi. Bu, kendisi veya çevresinin bir ilâhîlik kisvesine bürünerek, bunalan kitlelere geleceği müjdeleyen bir mesaj tarzında bir siyasî söylem biçiminden öteye gitmeyen bir "geleceği bilme" iddiasıydı. Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, 555-558.

75) İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelefi'l-Hadis*, 50; İbn Kuteybe, Maarif, 176; İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbar*, I, 301-302; Makdisî, V, 131; Bağdadî, 46, 47; Keysan'ın, Muhtar'dan daha aşırı fikirlere sahip olduğu Muhtar resmen nübüvvet iddiasında bulunmamakla birlikte. Keysan'ın mevâlî yandaşlarına, Muhtar'a vahiy geldiğini, Muhtar'ın peygamber olduğunu yaydığı rivâyetleri yer alır. Öte yandan, Muhtar ve Keysan'ın gerçekten vahiy geldiğini kanıtlamak için bazı hilelere başvurarak rolleri paylaştıkları, yanına "Arap eşrafı"nu çekmek isteyen Muhtar'ın peygamberlik iddia etmesi çıkarına olmadığından, Keysan'ın mevali ve zayıf Araplara bu işi duyurma işini üstlendiği ileri sürülür. Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, 541, 558.

76) Taberî, III, 489.

77) Muhtar'ın, meydana gelen her şeyin bilgisine sahip olduğunu, kendisine vahyin geldiğini ve İmam tarafından kendisine bir risalenin ulaştığını iddia etmesi, yakın gelecekle ilgili belli bir durum soranla karşılaşması, önceden düşünmeden bunu cevaplamaya mecbur kalması, ya da bir çatışmada adamlarına zaferi müjdelemeye mecbur olmasının bu görüşü ileri sürmesinin zemin hazırlamış olduğu söylenebilir. Taraftarlarına bir olayın meydana gelmesini haber verdiği zaman, bu olayın uygun gelmesi durumunda iddiasına delil gösterdiği, uymadığı zaman da "Rabbiniz başka şey düşündü de bedâ vaki oldu, Allah'ın ilmi değişti", "Allah ne dilerse onu yapar, bazısını mahveder, bazısını da vücuda getirir. Ana kitap O'nun nezdindedir". (Er-Râd, 39). âyetini okuyarak durumunu kurtarmaya çalıştığı kaydedilir. Bkz. Bağdadî, 38-39, 51-52; Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. M. S. Kîlânî, Beyrut trz, I, 148-149; İsfereânî, *et-Tabsır fi'd-Din*, thk. K. Yusuf el-Hûd, Beyrut 1983, 30;

78) Hemdânî A'şâ'nın şiirlerinde geçen bu "kürsü", Muhtar'ın, Hz. Ali'nin mukaddes emanetlerinin ve kalp huzurunun "Sekine" saklı olduğu kabul edilen ve katırla çekilen bir kürsüydü. Oturulan yer atas, İpek ve çeşitli süs eşyaları ile kaplatılmıştı. Harbe girildiği zaman öne çıkarılıyor, Muhtar, "zafer ve yardım sizinleedir, tepenizde melekler vardır, size yardım için inerler." gibi bazı parçalarını Kur'an'dan aldığı ve azaltıp çoğalttığı secîli şeyler okuyordu. Taraftarlarının, buzağularının etrafında toplanıp eğilen İsrailoğullarının âdeti olan Tâbut'u gibi her yandan kuşatarak, dönerek kendi-

Kaynaklarda yer alan bu iddialar araştırıldığı zaman, Muhtar'la savaşımların bile ona ve taraftarlarına aşırı bir fikir izâfe etmediklerini, Muhtar'a atfedilen nübüvvet ve bedâ gibi iddiaların da büyük ölçüde onu kötölemek amacıyla ortaya atıldığını söylemek mümkündür⁷⁹. Kaynakların pek çoğunun eğilimi, Muhtar'ın bizzat nübüvvet iddia etmediği, nübüvvet iddiası için geniş bir kapı açan Cebrail'in ona "geleceğin bilgisi"ni haber verdiği şeklindedir⁸⁰. Muhtar resmen nübüvvet iddiasında bulunmamakla birlikte Muhtar'ın kehâneti ve kendisine vahy geldiği iddiasının onun taraftarları tarafından yapıldığına dâir kayıtlar da vardır⁸¹. Muhtar'ın öldürülmesinden sonra hanımının Muhtar için onun nebi olduğunu söylediği ve hanımının bu yüzden öldürüldüğü haberi de yer almaktadır⁸². Bu değerlendirmeler yanında kendisine vahiy geldiği iddiasını ileri sürenlerden, Muhtar'ın teberrî ettiği ile ilgili rivâyetler de vardır⁸³. Statü bakımından kendinden daha büyük olan İbn Hanefiyye'ye yalnız tâbî olan biri olarak Muhtar'ın İbn Hanefiyye ile ilgili fikirlerinde ve Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imajında aşırı sayılacak derecede bir figür olmamıştır. Muhtar, İbn Hanefiyye'nin imajını kendisini gölgede bırakacak derecede yüceltmediği gibi taraftarlarından bir zümrenin kendisini gölgede bırakacak derecede bunu yapmasına da müsaâde etmezdi. Şayet Muhtar'ın fikir ve faaliyetlerinde İbn Hanefiyye'nin imajını aşırı derecede yüceltme olsaydı, böyle bir anlayışa taraftarlarından hiçbir zümre izin vermeyecek ve bu da onların Muhtar'a desteklerini azaltmış olacaktı⁸⁴.

Bunun yanında Muhtar zamanında, taraftarlarından bir grubun arasında, Kûfe'de yaşayan ve Muhtar'ı desteklediği bilinen Sebeiyye yoluyla bazı basit aşırı fikirlerin Hz. Ali'ye uyarlanmış şekliyle ifade edildiği nakledilmektedir⁸⁵. Muhtar'ın isyanında yer alan Sebeiyye'nin Kûfe'de gücü eline aldığı zaman ne kadarının orada kaldığı ve onu desteklediği ve onun yanında aktif olmaya başladığı şüphelidir⁸⁶. Welhausen, Muhtar'ın Sebeiyye denilen kişilerle ilişkisinin ne dereceye kadar olduğu bilinmemekle birlikte, Kûfe'nin birtakım Arap ailelerinde yuvalanan Sebei'lerin, eski Şiîleri de elde ederek mevâililere siyâsî önem kazandıran Muhtar'ın da açtığı yol üzerinde Kufe'de ağırlığını hissettirdiklerini, Muhtar vasıtasıyla tarihî ehemmiyet kazandıklarını ve bunların İbn Sebe'nin, aynı ruhun çeşitli bedenlerde, özellikle Peygamberin ruhunun haleflerinde teza-

---

lerinden geçmişcesine Muhtar'ın muzaffer olması için ellerini kaldırarak ve yalvararak dua ettikleri eski bir "kürsü"yü Muhtar, adamlarının muhayyilesini hazırlamanın sembolü yapmıştı. Müberred, III,1196; Belâzurî, *Ensab*, V, 242; Taberî, III, 476-477; Ebu Hatim er-Râzî, 295 Şehristanî, I, 149; İbn Esir, *el-Kâmil*, IV, 258-260; *Câbirî, Siyasal Akıl*, 560.

79) Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri*, 103, 114.

80) Bkz. Belâzurî, *Ensab*, V,272; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut trz., IV,184; Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, 560;

81) Taberî, III, 461; İbn A'sam, V-VI, 292-294; İsfehânî, *Aganî*, IX, 13-14; Bağdadî, 49-50;

82) Taberî, III, 494;

83) Taberî, III, 468-469, 477-478.

84) Kâdî, "The Development....", 299.

85) Kâdî, *Keysaniyye*, 360.

86) Kâdî, "The Development...", 300.

hür edeceği hakkındaki doktrine inandıklarını belirtir⁸⁷. Muhtar, kendi pozisyonunda tehlike yaratmadıkça yönetimindeki Sebeiyye'yi kabul etmeye hazırdı ve onlara Kûfe'de hareket hürriyeti tanıdı. Muhtemelen onlar da kendi grupları için durumdan çıkar sağladılar ve Abdullah b. Nevf gibi Muhtar'ın destekçileri de Muhtar'ın kehâneti ile ilgili haberlerin yayılmasında etkili oldular⁸⁸.

Muhtar'ın taraftarları olan Nusaybin'deki Haşebiyye'nin fikirlerini öğrenmek ve anlamak için tarih kaynaklarından sonuç çıkarmak mümkün olsa da, kaynaklarda Muhtar'a atfedilen fikirleri ve bu taraftar kitlesinin Kûfe ve Nusaybin'de olanlarının görüşlerini bize ilk elden yansıtan ilk kaynak Kitâbu'l-İrcâdır. Burada bizi doğrudan ilgilendiren husus, Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin ircâ fikrini benimseme aşamasına gelmesi ve ircâ ile ilgili fikirlerinden daha ziyade⁸⁹, Hasan'ın Nusaybin ve Kûfe'de bizzat yakından fikirlerine müttali olduğu, fakat henüz Keysaniyye adıyla anılmayan zümrelerle ilgili tespitleridir. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, Kitâbu'l-İrcâ'da özellikle karşı çıktığı muhtemelen Gulât-ı Şîa topluluklardan "Sebeiyye" olarak nitelediği bu grubun inançları hakkında açık, keskin, ayrıntılı ve hasmâne ifadeler kullanmakta ve toplumun âşina olmadığı son derece aykırı fikirlere sahip oldukları belirtmektedir. Bunlar hakkında yapılan suçlamalar; Allah'ın kitabına karşı çıkmak, Allah'a ve nebisine⁹⁰ karşı açıkça yalan söylemek ve iftira etmek, günah işlemek ve fitneye düşmektir. Risâleye göre, bunlar, Ehl-i Beyt'i imam edinen ve onların dinlerini taklid eden, onların sevdiklerine dost olan, sevmediklerini terk eden, Kur'an'dan yüz çevirip kahinlere uyararak Kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı beklentisi içerisinde olan, Allah'ın kitabını tahrif ederek O'nun hükümlerini rüşvetle saptıran ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak için çalışan, insanların şaşırıldığı, yüz çevirdiği bir vahiy ile ve gizli bir ilim ile hidayete erdiklerini söyleyerek, Hz. Peygamberin Kur'an'ın onda dokuzunu gizlediğini iddia eden bir anlayışı benimseyen kimselerdi⁹¹.

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye atfedilen "ircâ" fikri ile ilgili görüşleri üzerinde, zikredilen bu Sebei-Keysânî faaliyet ve fikirlerin dolaylı olarak tesirleri yanında, Nusaybin'deki Hristiyanî fikirlerin ve çevrelerin ne denli bir etkiye sahip olup olmadığı da bir merak konusu olabilir. Josef van Ess, Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bazı fikirleri üzerinde, onun gençliğinde bulunmuş olduğu Nusaybin'deki hristiyan top-

87) Welhusen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 31-32, 238; Câbiri'ye göre, bu Sebei eğilim, mitolojik nitelikli ideolojik muhalefetin uygulamalı bir görünüşü niteliğinde ortaya çıkmıştır. *İslam'da Siyasal Akıl*, 543.

88) Belâzurî, *Ensab*, V, 260 ve Taberî, III, 477-478.

89) Bu konuda bkz. Kâdî, *Keysaniyye*, 142-143; Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ", 319-328.

90) Kutlu, bu ifadenin asıl metinlerde "ala Beni Ümeyye" şeklinde olmasına rağmen, metinde ve diğer kaynaklarda Emevilere nasıl bir iftirada buldukları konusunda her hangi bir bilginin tespit edilemediğini, metinde peygamber hakkında Kur'an'ı gizlediği iftirasında bulunulması gibi ifadelerden bunun "ala Nebiyyihi" şeklinde olması gerektiğinin anlaşıldığını belirtir. Bkz. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 78.

91) Kutlu, *İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ*, 327.

lum ve fikirlerin doğrudan etkileri olduğunu zikretmemekle birlikte, dolaylı tesirleri olduğunu îmâ eder. Hasan'ın fikirlerinde, Hristiyan kelamının yüzyıllarca yeşerip geliştiği ünlü Nasturî akademisi sayesinde en parlak beyinleri kendine çeken Nusaybin'deki Hristiyan "etkisine" bağlamak gibi bir iddiada bulunmaz. Bununla birlikte, "sadece insanların daha öncede yaptıkları şeyi yapmaya ve bunu daha önce yapmamış olsalar da gittikçe genişleyen dünya'nın kendilerine sunduğu imkanlarla bunu yapma fırsatını yakalamalarının mümkün olduğunu vurgular. yine Josef van Ess, Müslümanların belli bir problemle ilgili olarak karşıt Hristiyanî argümanlarla uyandırıldığı ve bu fikri tecavüzden kurtulmak ve kendi kanunlarını düzeltmek için bilinçli bir tavır takınmaları yönünde kendilerini etkileyen bir Hristiyan "etkisi"nden bahsetmeyi mümkün görmez. Ne var ki, Hasan'ın diğer bir risâlesinde Kaderîleri red konusundaki görüşlerinde Hristiyanlarla-Müslümanların ortak argüman hazinesinden istifade ettiğinin söylenebileceğini ileri sürer⁹².

Haşebiye Devletinin Ortadan Kalkması ve Sonuçları

Haşebiye, Zübeyrîlerin onlarla savaşmasına rağmen, uzun olduğu tahmin edilmeden bir devre Nusaybin'de kendi otoritesini elde etmeye sahip oldular. Abdulmelik, Zübeyrîlerden Cezîre ve Irak'ta kalan kimseleri yok etmek için sürekli hücumla geçtiğinde hâlâ saltanatları devam etmekteydi⁹³. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin hac ibâdetini yaptığı 68/687 yılında Arafat'ta, İbn Zübeyr'in, Ümeyye Oğullarının, Havâric'in ve İbn Hanefiyye'nin olmak üzere dört ayrı hizbe ait sancağın bulunduğu kaydedilmektedir⁹⁴. Bu durum muhtemelen o yıllarda İbn Hanefiyye'nin imamlığını tanıyan Nusaybin'deki taraftarlarının varlığını ve yönetimini gösteren bir işaret telakkî edilebilir.

Bir sınır şehri olan Nusaybin'de "Haşebiye" topluluğunun kısa süreli de olsa, İbn Zübeyr ve Ümeyyeoğullarının Cezîre bölgesine yönelik hakimiyet teşebbüslerine rağmen varlığını sürdürmesi, bu iki güçlü hasım kuvvetin, bölgeye seferini engelleyen bazı nedenlerden kaynaklanmaktaydı.

Muhtar'ın öldürülmesi ve onun taraftarlarından bazılarının Abdullah b. Zübeyr tarafına iltihak etmesi bir şekilde Abdullah b. Zübeyr'in hakimiyetinin güçlenmesine sebep oluyordu. Diğer taraftan Muhtar ile mücadeleden çıkan Mus'ab, Irak'ta Haricî proplemiyle meşgul olmaktadır. Abdulmelik Irak'ın bu durumundan yararlanarak Mus'ab'la mücadeleye hazırlandığı sırada Bizans tehlikesi ortaya çıktı. Abdulmelik, İslam âleminin bu iç karışıklığından istifade etmek isteyen Bizanslılarla anlaşma yoluna giderek, 69/689 yılı yazında Irak'a ilk askerî hareketini düzenledi. Ancak Abdulmelik Suriye'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra Emevî ailesi tarafından Mervan ve Halid b. Yezid'den sonra veliahd ilan edilen fakat Mervan'ın başa geçmesinden sonra veliahdlığı iptal edilen-Amr b. Said el-Eşdak'ın Şam'da kendisini halife ilan ettiği haberini aldı. Hemen Şam'a

92) Josef van Ess, "İslam Kelamı'nın Başlangıcı", 413.

93) Kâdî, *Keysaniyye*, 140.

94) Seyyid Hasan Karûn, *"İbnü'l-Hanefiyye ve'l-Ahzâbu'l-Mütesâria"*, Mecelletü'l-Ezher, C.50, (S.7), s. 1472-1481, 1978 Kahire, 1477.

dönen Abdülmelik, Amr'ı ve taraftarlarını ortadan kaldırarak Şam'da sukûneti sağladık-
tan sonra yeniden Irak üzerine yürüdü, ancak kış şartları nedeniyle önemli bir başarı el-
de edemedi geri döndü⁹⁵.

71/690 yılında yeniden Irak üzerine harekete geçen Abdülmelik b. Mervân'ın ordu-
su, Zübeyrlerden Cezîre ve Irak'ta kalan kimseleri yok etmek için Karkîsiyâ'yı hükmü
altına almıştı. Mus'ab İbn Zübeyr'le karşılaşmasından ve Deyrî'l-Câsilik'ta onu öldür-
meden az bir zaman önce de, 71/690-91 yılında Nusaybin'de bulunan Haşebîyye men-
suplarını muhasara etmiş ve şehirlerini ele geçirmişti. Bu sırada, bu topluluğa, Züfer b.
Haris'in mevâlîleri Yezîd ve Habeşî'nin liderlik yaptığı nakledilir. Onların büyük kısmı
Emevî halifesi Abdülmelik'in ordusuna katıldılar, yenilgiye uğrayan diğerleri ise kaça-
rak Kûfe'ye geri döndüler⁹⁶. Muhtar'ın öldürülmesinden sonra da çoğu Muhtariyye'nin
faaliyet merkezi olan Kûfe'de kalan taraftar kitlesine katıldılar. Bu hareketin Kûfe'deki
mensupları, Kûfe'de siyasî faaliyetten ziyâde nazariye yönünde yoğunlaşarak dinî-mez-
hebî faaliyetlerini sürdürdüler. Geçici olarak zorunlu yer değiştirme devresi anlamına
gelen Nusaybin'den, Abdülmelik b. Mervan'ın ordusuna katılmadan İbn Hanefiyye'nin
imâmetine sebatla devam edenler döndüler ve Kûfe'de Keysan'ın liderliğinde daha son-
ra "Keysâniyye" olarak isimlendirilen dostlarına katıldılar⁹⁷.

Muhtar'ın Kûfe'deki devletinin yıkılması ve Muhtar'dan sonra takriben 71/690'da
Nusaybin'de Haşebîyye" topluluğunun kurdukları devlet teşebbüsünün başarısızlığı ve
imamları İbn Hanefiyye'nin, Abdülmelik b. Mervan'ı 73/692'de halife olarak tanıması
gibi⁹⁸ gelişmeler bu topluluğun siyâsî faaliyetlerini son derece zayıf düşürmüştür. Bu-
nunla birlikte, müstakbel devlet ümidini artırmış, Kitâbu'l-İrcâ'da da belirtildiği gibi
"Kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı beklentisi içerisinde olma" bu devre-
de kuvvetli bir inanç olarak varlığını sürdürmüştür. Gelecekte bir devlet kurma ümidi
içinde olan Keysaniyye hareketinin mensupları⁹⁹, tabîî bir netice olarak, hatta gerekli bir
zaruret olarak tahammül kuvvetiyle başarısızlığa üstün gelme merhalesi olan müstakbel
devlet hususunda ümit azmiyle akidelerini nazarı olarak beslemişler ve Keysaniyye'nin
sürekliliğe sahip olmasını sağlamışlardır¹⁰⁰.

95) Aycan, *Emevîler*, 46, 47.

96) Bkz. Mesudî, III, 112.

97) Kâdî, *Keysaniyye*, 146-147.

98) İbn Sa'd, V,111; Belâzurî, *Ensab*, I,524-525; İbn A'sam, V-VI, 394-396;

99) Muhtar'ın düşmesinden İbn Hanefiyye'nin ölümüne kadar Keysaniyye için bkz. Kâdî, *Keysâniyye*, 139-167.

100) Kâdî, *Keysaniyye*, 166.

101) İbn Hanefiyye'nin bir rivâyette, 81/700 yılında 68 yaşında Mekke'de öldüğü nakledilmektedir. Bkz. İbn A'sam, V-VI,367; Bir diğer rivâyette de, Medine'de öldüğü ve cenaze namazının Hz. Osman'ın oğlu ve o zamanın Medine valisi olan Eban tarafından kılındığı ve Bakî mezarlığına defnedildiği bildirilir. İbn Sa'd, V,116; Mes'udî, III,123; İbn Zübeyr'den kaçarak Tâif'de "Vadi Vec"de öldüğüne dair rivâyetler de vardır. Bu rivâyetlerle birlikte onun ölümünü kabul etmeyen Keysaniyye'den bazıları, Radvâ dağında gaybetini de iddia etmişlerdir. Mes'udî, III, 123.

İmamları İbn Hanefiyye'nin 81/700'de öldüğünde¹⁰¹, onun ölmediğini¹⁰², sadece gaybet ettiğini iddia ederek¹⁰³ birinci asrın sonundan önce Sebeyye'nin eski fikirlerine döndüler. Onlar böylece, hayalini kurmuş oldukları müstakbel bir devlet fikri ile, adaletsizlik ve despotizm ile dolu yeryüzünü adaletle yönetecek, gaybet halinden sonra gelecek yaşayan bir Mehdî fikrini birleştirdiler¹⁰⁴ ve İbn Hânefiyye'ye, gulûv bir fikir anlamında Mesihî bir figür olarak bakmaya başladılar.

İbn Hanefiyye'den ölümünden sonra da Keysânîler arasında, onun ölmediğini gaybet ve ric'ati ile mehdîliğini iddia ederek imam ve mehdî olarak İbn Hanefiyye'yi tanımaya devam eden¹⁰⁵ Kerbiyye gibi bazı Keysânî fırkaların varlığı kaydedilmektedir. Bunun yanında, onun ölümünü kabul ederek birinci asrın sonunda ve ikinci asrın başlarında ortaya çıkan Hâşimiyye ve ikinci asırda Beyâniyye ve Rizâmiyye (Rezzâmiyye) gibi bazı Keysânî Gulât Hareketlerin de¹⁰⁶ Kûfe'de daha mütedil Şia tarafından bütünüyle reddedilerek Abbâsî halifesinin ortaya çıkmasından sonra süratle dağıldıkları ve takriben ikinci asrın sonunda Keysâniyye ve onun kollarının hepsinin hemen hemen gözden kayboldukları nakledilmektedir¹⁰⁷.

Sonuç

Keysâniyye'nin Nusaybin merhalesi olarak nitelenen dönem kısa ömürlü bir süre olmasına karşın, yukarıda da ifade edildiği şekilde siyâsî ve fikrî sonuçları etkili olan bir devre olmuştur. Keysâniyye hareketinde ağırlıklı olarak yer alan mevâlî unsurların, muhtemelen İslâm öncesi kendi inanç ve kültürlerinden getirdiği bazı fikirlerin Hz. Ali soyuna uyarlanmış şekliyle Keysânî hareketlerin öğretisini oluşturdukları ve sonraki bazı Şîî fikirlere de kaynaklık ettiği görülür.

Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin Nusaybin'de bu zümrelerle bir arada bulunmasının ve onların fikirlerinde tespit ettiği aykırı noktaların, onun ircâ fikrine sahip olmasında ve bu fikri temellendirmesinde de rol oynamış olabilir.

Şîî düşüncede mehdî anlayışlarında tezâhür eden "adaletli bir devlet kurma" hayâlini etkileyen fikrin ilk olarak ortaya çıkışı Keysânî hareketlerde başlamıştı. Kûfe sonrası Nusaybin'de de hezimetle sonuçlanan müstakil bir topluluk veya devlet kurma arayışı, daha sonraki süreçte Keysânî hareketin devamı hareketlerle Fars-Horasan bölgesinde sürdürülmüş ve Abbâsî dâvet hareketine intikal etmiştir.

102) Kâdî, *Keysâniyye*, 168-170.

103) Şair Kuseyyir ve Seyyid Himyeri'nin şiiirlerinde Kırş; İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbar*, II, 160; Nevbahû, 27, 29; Kûmmî, 26-27; F. Râzî, *l'tikâdâtu Firâku'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, nşr.A. S. Neşşar, Kahire 1938, 62; Eş'ari, I, 92; Mesûdî, III, 87-88; Ebu Hâtim er-Râzî, 296-297; İsfehânî, *Kitâbü'l-Ağânî*, IX, 14,15; Bağdadî, 39-43; İbn Hazm, IV, 179; Şehristânî, I,150;

104) Keysâniyye'de bu doktrin gelişmesi için bkz. Kâdî, *Keysaniyye*, 168-196.

105) İbn Abd Rabbih, II,247; İbn A'sam, V-VI,368; Bağdadî, *el-Fark*, 52; İbn Hazm, IV,179-180; Mesudî, *Müruc*, III, 87,123.

106) Şehristânî, *Milel*, 147, 150; Şeybe, *Çağdaş Dünya Mezhepleri*, 133-5

107) Madelung, "Shiism", *ER*, XIII, 242; Vedad Kadî, *el-Keysâniyyetü fil'Edeb*, 365.